

**До Спеціалізованої вченої ради Д 70.895.02
у Хмельницькому університеті управління та права
імені Леоніда Юзькова
29000, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 8**

ВІДГУК

офіційного опонента,

**докторки юридичних наук, професорки Гураленко Наталії Анатоліївни
на дисертацію Пилипишина Павла Богдановича
«Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
12.00.12 – філософія права**

Сучасні дослідники акцентують увагу на тому, що процеси індивідуалізації у суспільстві є в XXI столітті неминучими та передбачають зміну способів життя, надання переваги особистій корисності, розвиток конкурентного ринку та акцентування на особистісній відповідальності. Разом з тим, цей перебіг індивідуалізації не відбувся на сучасному етапі, адже індивідуалізаційні процеси ми спостерігаємо з моменту формування поняття «особистість», «індивід», що свідчить про більш ранні витoki розвитку індивідуалізму, які в подальшому стали основою, фундаментом для сучасних індивідуалістичних принципів. Отже, проблема особистості завжди займала одне із найважливіших місць у філософії права, адже перед людством завжди стояло питання про можливості, шлях, засоби, цілі і способи розвитку особистості. В своїй сутності проблема особистості зв'язана з реальним історичним розвитком, без вивчення якого неможливо мати уявлення про індивідуалізм як такий.

Розповсюдження довгий час колективістської ідеології та знецінення на її фоні значення особистості, її розвитку, зведення індивіда лише до виконання соціальної ролі, акцент на колективізації суспільства, призвів до ігнорування здобутків класичної філософії права, в яких ми також віднаходимо усвідомлення цілісного розвитку особистості, визнання людини найвищою цінністю цивілізації. Тому, як би це парадоксально не було б, соціальна цінність, добробут суспільства залежить від всестороннього вивчення індивіда і його особистої автономії, а не від надання переваги суспільним інтересам. Розгляд лише колективістської позиції є свідченням теоретичної короткозорості щодо суб'єкта історичної дійсності. З огляду на це, вважаю, дисертацію П.Б. Пилипишина «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» важливим кроком до впровадження індивідуалістичних ідей у філософію права та їх втілення у державних стратегіях. З огляду на вище вказане, надіюсь, що дане наукове дослідження стане тим новим поштовхом, що дасть можливість розвиватись громадянському суспільству з урахуванням інтересів індивіда. Дисертація П.Б. Пилипишина містить всі необхідні передумови для цього, адже вона має незліченну кількість наукових здобутків, зокрема, хотілося б звернути увагу на наступні досягнення автора:

По-перше, автор зумів застосувати методологічний прийом «класика-посткласика» та довести, що класичні цінності філософії права є запорукою сучасного розвитку індивідуалізму.

По-друге, П.Б. Пилипишину вдалося розкрити індивідуалізм попри полемічний характер системи поглядів в різні історичні періоди.

По-третє, конструктивним видається пропозиція «протоіндивідуалізму» на початку зародження індивідуалістичних ідей.

По-четверте, у роботі запропоновані нові моделі індивідуалізму, які відповідають етапу свого розвитку: релігійно-прагматичний, ренесансний, гуманістичний, атомічний, раціональний, дуалістичний.

По-п'яте, авторська методологія застосовує не лише історичний підхід, але й цивілізаційний та синергетичний.

Проведений філософсько-правовий аналіз автора, який базується, як на історичних, так і новітніх здобутках філософії права свідчить про історичну зумовленість індивідуалізму, а тому стає зрозуміло, що він обумовлюється правовою культурою, характерною для даного суспільства. Тому, сучасний індивідуалізм – це не штучна філософсько-правова концепція, яка виникла у філософських кулуарах, а результат історичного надбання, який є втіленням ідейно-моральної, духовної традиції.

Закономірним із огляду на актуальність теми є зв'язок роботи із **науковими програмами, планами, темами**. Як відзначає дисертант (Д : 25), дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації, є загалом достатнім. Цьому сприяло використання широкого методологічного інструментарію та джерельної бази. Дисертантом, як зазначається у рукописі дисертації, використано 445 найменувань джерел, у яких відображено різні аспекти проблематики.

Дисертантом обрано низку підходів, з-поміж яких, історичний, цивілізаційний, синергетичний, порівняльний, логічний, системний, діалектичний, аксіологічний, загальні логічні прийоми (дедукції, індукції, моделювання) використано для уточнення змісту окремих понять, а також формулювання дефініцій. Методологічний ступінь обґрунтованості результатів дослідження характеризується та зумовлений наступним: в роботі з позицій методологічного плюралізму та, зокрема, методологічного інструментарію здійснено концептуальне розкриття наукового погляду на виникнення та розвиток індивідуалізму у класичній філософії права. Використання філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження забезпечили достовірність результатів дослідження. При цьому обґрунтованість отриманих автором наукових результатів базується на достатньо переконливій аргументації висловлених положень і висновків, послідовності та логіці викладу матеріалу, єдності всіх структурних підрозділів роботи.

Структура та зміст дисертаційної роботи повною мірою висвітлюють проблемні питання, що становлять її предмет. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, що містять двадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, вказано на зв'язок з науковою тематикою, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведені дані про апробацію, структуру та обсяг дисертаційного дослідження.

Перший розділ «Основоположні засади філософсько-правового дослідження індивідуалізму в класичній філософії права» складається з двох підрозділів у яких обґрунтовано, що генеза ідей індивідуалізму у праві має глибоку сучасну актуалізацію. Зауважено, що для того щоб оцінити сучасні індивідуалістичні погляди необхідна філософсько-правова рефлексія класичного періоду, без якої неможливо було б сформувати цілісну картину щодо індивідуалізму. Уявлення про людину мінялися відповідно до періоду історії розвитку всієї філософії права, з урахуванням світогляду, який був притаманний даному суспільству, політичного розвитку, суспільного ладу та багато інших факторів. Всі ці підстави мали вплив на індивідуалізм, який став домінуючою течією у посткласичному періоді.

Другий розділ «Зародження гуманістичного світогляду в епоху античності як початок філософсько-правового осягнення індивідуалізму» складається із шести підрозділів, у котрих здійснено аналіз історичних засад індивідуалізму в епоху Античності. Доведено, що розгляд античного світогляду – це лише філософсько-правова рефлексія витоків індивідуалізму, які свідчили б про розвиток людини загалом, а такий розвиток відбувався, адже кожен наступний історичний період – це результат попередніх історичних надбань людства, який базується на самоусвідомленні людиною себе. Констатовано, що у полісі-державі окремий індивід здатний приймати рішення, які стосуються не лише його особистості, але й інтересів держави. На цьому етапі індивід здійснює пошук особистої автономії, шукає внутрішню незалежність шляхом відмови від готових зразків правової поведінки та створення власних правових орієнтирів. Зазначено, що індивідуалізм Сократа проявляється через розуміння людини як істоти моральної, мислячої, здатної розділити прекрасне та потворне, зло і добро, істину та неправду тощо. Правильний вибір цінностей формує образ мислення, дає поштовх до самовдосконалення та пізнання людиною себе.

Третій розділ «Історична динаміка вираження філософсько-правових ідей індивідуалізму у Середньовіччі» складається з трьох підрозділів у яких доведено, що окремі філософсько-правові античні положення стали основою християнського індивідуалізму. Встановлено, що попри втілення таких принципів Середньовіччя у праві як: теоцентризму, креаціонізму, антропоцентризму, гуманізму, персоналізму, рівності та справедливості, відповідальності, принцип свободи був розвинутий недостатньо. Така несформованість полягає у її цілковитій залежності від християнства.

Четвертий розділ «Розкриття власного «Я» та утвердження гідності та самостійності людини в епоху Відродження і Реформації» складається з із трьох підрозділів, у яких підсумовано, що гуманістично-антропоцентричні філософсько-правові ідеї стали підґрунтям для: перенесення філософсько-правових проблем з онтологічної сфери в етичну; розкриття гармонійної єдності божественного і природного, духовного та матеріального начал; вільного волевиявлення природних людських думок і почуттів; можливості діяти згідно з вказівками власного розуму; визначення ідеалу людини через особисті чесноти, благородство та особисту відповідальність; розрізнення природного від духовного в людині; раціональноморального самовизначення індивіда; обґрунтування особистої та зовнішньої свободи людини; вироблення антропологічного способу мислення про соціально-

правове буття; тлумачення прав і свобод людини і громадянина; розвитку природного права; соціальної рівності та законності; захисту гідності особистості, її свободи відстоювання всебічного розвитку; відкриття індивідуальності як соціально-правового атома; виникнення поняття «особистість». Підкреслено, що в епоху Відродження людина проголошується центром світобудови. Саме з цього часу, на думку дисертанта, відбулась культурна поляризація соціокультурного розвитку людства: людина стає самоцінною, самодостатньою та автономною, прагне до самостійного визначення долі та права на самостійне життя; диктат звичаїв та традицій, як умови соціальної стабільності, змушує людину до протиприродних поглядів та вчинків і позбавляє її здатності до самостійного вчинку; гармонійність суспільних та приватних інтересів – коли суспільні інтереси не завдають шкоду приватним, індивід не розчиняється у суспільному життєвому вирі, а власні інтереси не ставляться понад усе; при прийнятті правого рішення людина повинна опиратися на соціальні чинники і загальнолюдські цінності; критерій істини – розум; своєрідність є одна з передумов і форм прояву свободи; найвище досягнення людини – морально-правова позиція, яка є автономною, незалежною від панівних думок та забобонів; толерантність – це співчуття до інших, розуміння їх інакшості та своєрідності.

П'ятий розділ «Обґрунтування суверенності людини як морального суб'єкта та «атомізація» суспільства в епоху Нового часу» складається з трьох підрозділів, що присвячені дослідженню процесів, які посприяли переорієнтації філософії з антропологічної проблематики на пізнання закономірностей природи. Констатовано, що у Новий час діє аксіома розумності людської природи, а також утверджується визначна місія розумного начала людини як в пізнанні світу, так і в пізнанні права. Знання стають чи не єдиним критерієм оцінки людських чеснот, а людина – це суб'єкт пізнання і діяльності, вільна індивідуальність, котра здатна до само творення. Виявлено, що будучи закономірною сходинкою в філософсько-правовому розвитку будь-якої держави, Просвітництво, незалежно від національних особливостей його прояву у тій чи іншій країні, прямує до індивідуалізму та охоплює низку загальних рис. Зокрема: принцип пріоритетності раціонального, що передбачає впевненість в необмеженій можливості людського розуму, де розум – можливість забезпечити внутрішньою свободою людину; новий тип комунікації – визнання не тільки іншого «Я», а й власної індивідуальності; історичний оптимізм, переконаність у силу прогресу науки і суспільства, пропагування необхідності постійного розвитку мислення та поширення наукових знань; демократизм, який передбачав залучення широких верств населення до культури і знань; свобода як ключова характеристика індивідуалізму; гармонізація інтересів людини і суспільства через утилітаризм (викорінення протиставлення приватного інтересу спільному та окультурення, навчивши індивіда йти за вимогами суспільства не на шкоду іншим і суспільству загалом).

Шостий розділ «Визнання інтелектуальної автономії особистості в Німецькій класичній філософії» складається з трьох підрозділів у яких виділено риси, які були притаманні Німецькій класичній філософії та мали вплив на розвиток індивідуалізму: зміщення акцентів з аналізу природи на дослідження людини, якій притаманні такі якості, як: вільнодумство, знання і вміння діяти зі «знанням справи»; твердження, що людина живе не у світі природи, а у світі культури; особливе ставлення до філософії, оскільки вбачали в ній роль совісті та душі; розробка німецькою класичною філософією цілісної концепції діалектики; твердження, що ніякої ідеології чи розпорядчих кодексів моралі не існує; дослідження людської сутності,

духовного життя людини, а не тільки людської історії, людина розглядається як внутрішньо активна істота, що впливає на світ і навіть конструює його; введення у філософію поняття об'єкта і суб'єкта пізнання, підкресливши водночас активність суб'єкта, що пізнає; «суб'єкт» і «людина» не тотожні, оскільки людина виступає суб'єктом пізнання тільки тоді, коли здійснює активну діяльність, спрямовану на осмислення об'єкта.

Урешті рещт, необхідно відзначити, що дисертаційна робота Павла Богдановича Пилипишина – це перше комплексне у сучасній українській філософії права новаційне монографічне дослідження концептуалізації індивідуалізму у класичній філософії права.

Новизна та достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації засвідчена використанням теоретичних здобутків вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували тему. Роботі загалом властивий комплексний характер монографічного дослідження та наукова новизна в *методологічному аспекті*.

Найсуттєвіші результати, які відображають внесок дисертанта у розробку означеної проблеми, зводяться до наступних положень (Д: 28-34).

Дисертантка, зокрема, вважає, що *уперше*:

1) доведено, що прояв ставлення індивіда до своїх внутрішніх відчуттів, свого «я», соціальних і релігійних норм, універсальних структур життя спостерігався значно раніше, ніж побутувало уявлення про самоусвідомлення, це дало підставу виявити так званий «протоіндивідуалізм»;

2) досліджено, що в гомерівському епосі містяться перші джерела ідеї індивідуалізму, коли індивідуальна свідомість виходить за межі колективного мислення роду;

3) встановлені принципи теологічного права, які посприяли виникненню індивідуалізму в християнську епоху (християнський індивідуалізм), а саме: теоцентризм, креаціонізм, антропоцентризм, гуманізм, персоналізм, рівність та справедливість, відповідальність та свобода волі;

4) запропоновано означити філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність;

5) виявлено, що, висунувши гасло мирського активізму у вигляді трудової діяльності, відповідального ставлення до своєї праці, справи як головного земного обов'язку, Лютер став засновником специфічного виду індивідуалізму – індивідуалізму у вигляді трудової протестантської етики (трудоий індивідуалізм);

6) встановлено, що, епоха Нового часу, відкривши принцип індивідуальної свободи, який є одним із найголовніших принципів індивідуалізму – розвернула зацікавлення до природних прав людини, місця людини у державі, взаємозв'язку громадянина і держави. Новий атомічний індивідуалізм (індивідуалізм, відповідно до якого людина – це атом, який є автономний, незалежний, самобутній) перевернув державно-правове життя, змінив свідомість тогочасної людини, трансформував правове мислення суспільства;

7) доведено, що індивідуалізм у німецькій класичній філософії – це дуалістичний індивідуалізм, оскільки у вирішенні практично будь-якого

питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх;

В дисертації *удосконалено*:

8) теоретичні погляди на індивідуалізм в історичній ретроспективі та встановлено два важливі факти його філософсько-правового розгляду: а) порівнювати індивідуалізм можна завжди двояко. Перший шлях – це порівняння індивідуалізму через призму теперішнього правового розуміння. У такому випадку завжди віднайдемо ознаки, які свідчать про «недорозвиненість» цього правового явища. Другий шлях – це порівняння розуміння індивідуалізму з попередніми епохами. У разі такого порівняння завжди віднайдемо аргументи на користь розвитку цього філософсько-правового явища; б) дуалізм поглядів і думок був притаманний будь-якій епосі. Тому завжди можемо аргументувати як на користь існування індивідуалізму, так і навпаки;

9) теоретичні підходи щодо виявлення в античній філософії кількох основних етапів у філософсько-правовому осмисленні проблем людини: перший етап – дофілософська традиція; другий етап – розпад старого родового ладу у грецьких містах-державах, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій; третій етап – досократичний, пов'язаний з розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму; четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель; п'ятий етап – елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо;

10) філософсько-правову тезу, що атомізм та софізм здійснили своєрідний «прорив» в історії філософії права, адже без їх існування неможливалася б практична реалізація індивідуалізму в подальшому;

11) розуміння того, що індивідуалізм в епоху Середньовіччя можна було б назвати християнським або релігійно-прагматичним. Очевидним є той факт, що релігійно-прагматичний індивідуалізм не наділений «класичними» ознаками сучасного індивідуалізму, а тому його розуміння відмінне від теперішнього;

12) твердження, що у формуванні гуманістичного індивідуалізму найбільшу роль зіграли гуманізм та антропоцентризм, які посприяли щоб у новому типі індивідуалізму первинними були принципи самоцінності людини, гармонійність, згідно якими бажання людини чи то духовні, чи матеріальні є у центрі всього;

13) тезу про присутній пріоритет раціонального у добі Просвітництва, що означає пріоритет людського розуму, де розум має безмежні можливості та здатен забезпечити внутрішньою свободою людину. Тому на перший план висувається поширення обов'язковості постійного розвитку мислення та пропагування наукових знань. У результаті запропоновано: індивідуалізм в епоху Просвітництва вважати раціональним індивідуалізмом, якому притаманна система властивостей, пов'язаних зі змінами у людській свідомості, свободою, рівністю, природними та індивідуальними правами людини, приватними інтересами людини та суспільно-правовими змінами;

14) розуміння того, що класична німецька філософія до аналізу взаємозв'язку людини і світу підходить якісно по-новому, осмислюючи людину, насамперед, як активну істоту, що впливає на світ і конструє його.

В дисертації *набули подальшого розвитку*:

15) філософсько-правові ідеї софізму та подальший їх розвиток у філософії права Сократа – це розквіт індивідуалізму, адже відповідно до їх уявлень людина – головний чинник у розвитку держави і права. Принцип самоцінності індивідуального «Я» є основним принципом для цього етапу. Аристотель та Сократ закріпили за людиною моральний авторитет перед законом та державою. Вперше розкривається не лише внутрішній світ людини, відстоюється її автономія та незалежність, а й розширюються філософсько-правові уявлення про свободу, рівність, справедливість;

16) дослідження фундаментальних ідей Античності, які стали основою ренесансного індивідуалізму, а саме: філософсько-правові ідеї гармонійності природи людини; ідеї звернення до природних основ людини; філософсько-правова ідея поєднання природного і розумово-духовного начал в людині; ідея самоцінності, гідності та автономії людини;

17) дослідження правової ідеології епохи Відродження, яка здійснила прорив у формуванні нового філософсько-правового мислення, фундаментом якого є розуміння того, що індивідуальне судження є основою філософсько-правової істини і в її виявленні величезну роль відводиться особистості, адже вона є суб'єктом дійсності та права. Підваленою правової культури Відродження є усвідомлення людиною своєї індивідуальності, права на власну самобутність, самосвідомість, життєвий простір, реалізацію себе і доступ до благ світу;

18) дослідження узгодження суспільних та індивідуальних інтересів через розкриття філософсько-правової позиції М. Монтеня, який, продовжуючи лінію паритетності, висунув своє бачення. З одного боку, на його думку, людина не повинна надавати пріоритет власним інтересам незважаючи ні на що, але, з іншого боку, підпорядковуючи своє життя суспільним нормам та інтересам не має розчинятися у суспільному життєвому вирі. Отже, особистісні інтереси не повинні зазнавати шкоди від суспільних;

19) дослідження епохи Реформації та встановлення основного підсумку цієї доби – звернення до гідності та самостійності особистості. Філософсько-правове вчення Реформації започаткувало нову ідеологію, згідно з якою людина почала самостійно мислити, мати можливість для самовизначення, дбати про власні інтереси та вигоди;

20) дослідження філософсько-правового мислення Нового часу, яке відчуло на собі вплив натуралістичних поглядів, атомістично-механістичного мислення, де людина – це природна істота і за законом природи має право відстоювати своє життя, свободу і власність. У результаті відбувається атомізація суспільства, де кожна людина – індивід (самостійний атом);

21) дослідження філософсько-правових та догматичних новацій у епоху Просвітництва, котрі впливали на утвердження індивідуалізму, зокрема: утворення природних прав людини та їх нормативне закріплення; акцентування на необхідності в самопізнанні, самооцінці та самоствердженні; розкріпачення самосвідомості людини; організація активного, діяльнісного ставлення до світу; акцентування на вільній, здатній до самовизначення особистості; декларування рівності соціальних можливостей та права кожного громадянина реалізувати свої природні індивідуальні нерівності; забезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; формування нової системи цінностей, яка стала позитивно зверненою до людини; утвердження державно-правового ідеалу; порядок створення демократичних форм правління;

22) дослідження філософії Канта, який навів такі індивідуалістичні ідеї: все у світі має значення лише як засіб, і тільки людина – мета сама в собі; людина є моральною особою, наділеною гідністю, автономією та незалежністю; людина є законодавцем теоретичної та практичної діяльності; людині притаманне виведення з актів суб'єктивності доказів існування зовнішнього світу; будь-якій дії передуює не людина, а свобідна воля, яка є носієм індивідуалізму; основою моралі є почуття провини, трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; засвідчення тотожності вільної волі з моральним діянням та рівнозначних моральних можливостей та розкриття буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина є особистістю завдяки наявності у неї самосвідомості; людські дії мають бути моральними та полягати в злагоді з апріорним обов'язком, своєю чергою, розум їй нагадує про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку; духовність є основою моральності, практичного розуму, яка виявляється внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; обґрунтування вільного самовизначення індивіда як прояв всезагального, розумного, морального, трансцендентального начала, однією з вимог якого постає сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

Загалом, поділяємо думку про те, що дисертант має підстави вважати низку висновків обґрунтованими.

Наявна дисертація та опубліковані роботи свідчать, що їх автором проведено ґрунтовне наукове дослідження. На основі застосування системи методів та вивчення існуючих ідей і категорій, автором не лише чітко визначено завдання дослідження: визначити стан дослідження феномена індивідуалізму та перспективні еволюційні обґрунтування у класичній філософії права; обґрунтувати методологічні засади дослідження індивідуалізму у класичній філософії права; розкрити античний світогляд як філософсько-правову рефлексію витоків індивідуалізму; проаналізувати дофілософську традицію у пошуку інакшості; розглянути політично-правову систему грецьких міст-держав та пошук людиною особистої автономії; охарактеризувати досократичний період як трансформацію свідомості людини з родової до індивідуальної; дослідити класичну філософію Античності як прорив у розвитку індивідуалістичних тенденцій у філософії права; визначити індивідуалізм на тлі епохи еллінізму: перехід від грецької правової культури до римської; виявити становлення новітніх ознак індивідуалізму в середньовічній Європі через переосмислення античних традицій; проаналізувати утворення індивідуалізму у Середньовіччі в контексті філософсько-правових принципів; вирізнити філософсько-правову культурну поляризацію індивідуалізму мислителями епохи Відродження; відтворити Реформацію як успадкований ренесансний феномен і його традицію в індивідуалізмі; проаналізувати основи індивідуалістичних концепцій у «столітті геніїв»; розкрити філософсько-правові ідеї людини, що самовизначається, як основну догматичну новацію Просвітництва; здійснити розгляд в Німецькій класичній філософії людини як креативної істоти, що впливає на світ і конструює його; виявити автономного індивіда, наділеного «трансцендентальною» свободою, у філософсько-правових ідеях Канта та ін. (Д : 25-27), а й **виокремлена мета** – концептуально розкрити науковий погляд на виникнення та розвиток індивідуалізму у класичній філософії права (Д : 25).

Повнота викладу одержаних результатів та вірогідність. Дисертаційна робота Павла Богдановича Пилипишина повною мірою відповідає вимогам чинного законодавства, що ставляться до такого виду наукових робіт. Сформульовані в дослідженні положення та висновки

фахово обґрунтовано на підставі власних результатів наукового пошуку дисертанта. Основні результати дисертації висвітлено в 47 наукових публікаціях, зокрема: в одноосібній монографії, у 21 статті у наукових фахових виданнях України, у 5 статтях у двох закордонних виданнях і одному вітчизняному, проіндексованих у базі даних Scopus, Web of Science, а також у тезах 20 повідомлень на науково-практичних конференціях, проведених в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зроблені в дисертаційній роботі висновки та рекомендації можуть бути використані: у *науково-дослідній роботі* – для більш ґрунтовного дослідження індивідуалізму у філософії права; у *законотворчості* – для вдосконалення чинного права в частині індивідуальних прав людини; у *правореалізації та правозастосуванні* – для підвищення ролі індивідуального інтересу у громадянському суспільстві; у *навчальному процесі* – при викладанні в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах таких курсів, як «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права».

Разом із цим, дисертаційне дослідження, як і будь-яка творча праця, містить певні дискусійні моменти, недоліки, спірні положення, висвітлення та зауваження щодо яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці результатів дисертаційного дослідження. Представимо окремі з них послідовно:

1. При здійсненні ретроспективного аналізу розвитку у класичній філософії права індивідуалізму (системи цінностей в якій індивід є центром уваги) одним із найфундаментальніших постає питання його взаємозв'язку із колективізмом (системою цінностей і норм, у яких добробут колективу займає найвищий пріоритет, а інтереси особистості підпорядковані інтересам соціальної групи). Дослідницька значущість цього зазначається й дисертантом. Погоджуємось із думками зазначеними у рукописі, що «кожному суспільству притаманні і колективізм, й індивідуалізм, який початок переважає, яку наповненість набуває кожне з понять, залежить від епохи, рівня матеріальної і духовної культури, місця розташування, конкретних умов, типу культур» (Д : 38); «Класичній філософії права притаманно на всьому історичному проміжку свого розвитку розділяти світ на ... індивідуалізм і колективізм» (Д : 79). Водночас, слід зазначити, що дослідження проблеми генези ідеї індивідуалізму у класичній філософії права у так званому «чистому» вигляді, залишаючи поза увагою питання її діалектичного взаємозв'язку із колективізмом не можна вважати обґрунтованим. За таких умов окреслена проблема постає так би мовити «замкнутою» й обмежується одностороннім виміром. Щоб запобігти цьому дисертанту слід було зазначити про змішані форми співіснування та кореляції філософсько-правових течій індивідуалізму та колективізму.

2. Досліджуючи індивідуалізм у площині перспективного еволюційного обґрунтування семантики сенсобуття у науковому світлі автор концентрує свою увагу на його проявах від філософської класики Античності, Середньовіччя, Відродження, Реформації, Нового часу, Просвітництва, Німецької класичної філософії (Д : 2, 22). Однак, у вищезгаданому контексті основна увага дисертаційного дослідження обмежується одностороннім теоретичним виміром. Не розкритим залишається інший важливий пласт

проблеми – практичний, який дозволив би окреслити власне правові джерела буттєвості ідеї індивідуалізму. Сучасний юрист, соціолог, політолог чи державний діяч не повинні обмежуватись розумінням та інтерпретацією суті теоретичної конструкції, не ставлячи питання щодо її реалізації. В іншому разі, перебуваючи відокремлено від дійсних потреб практики, ідея індивідуалізму залишатиметься мрією сьогодення. В розрізі цього, цікаво почути думку дисертанта щодо практичного значення одержаних результатів у законотворчості та правозастосуванні, зокрема як зазначено у рукописі, у випадках «підвищення ролі індивідуального інтересу у громадянському суспільстві» та «вдосконалення чинного права в частині індивідуальних прав людини» (Д : 34).

3. Констатуючи, що формування ідей індивідуалізму пройшло досить довгий етап розвитку, у рукописі дисертантом зазначено, «сучасна філософія, будучи складним і багатовимірним соціокультурним феноменом, що інтегрує в собі безліч різних напрямів, шкіл, концепцій, течій, у контексті свого розвитку може бути поділена на дві епохи: 1) класика (розвиток філософії з античних часів до середини ХІХ ст.) – європейська філософська традиція від греків до Німецької класичної філософії включно; 2) посткласика (розвиток європейської філософії з середини ХІХ ст. до сьогодні) – характеризує стан філософії «після класики» і включає як неокласичні, так і неокласичні філософські напрями» (Д : 63-64).

Водночас, визначаючи діалектику співіснування моделей класичної, неокласичної та посткласичної методологій праворозуміння, не зрозуміло, які критерії на думку автора є визначальними для їх вивчення та розмежування?

Крім того, не конкретизованим можна вважати й таке положення дисертаційного дослідження. Виокремлюючи філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму (Д : 395-396) зі змісту дисертаційного дослідження не зрозуміло як співвідносяться між собою такі з них як індивідуалізм, гуманізм, антропоцентризм, персоналізм.

4. У своєму дослідженні дисертант наголошує, що «індивідуалізм в ході історичного еволюційного процесу відтворив різноманітні суб'єктивні компоненти і цінності, принципи, норми, які були притаманні конкретному історичному періоду, чим акумулював аксіологічні, феноменологічні, антропологічні, соціокультурні вартісні атрибути і модуси «самості», які втілились в різні історичні види праматерії» (Д : 24). Враховуючи вищесказане, вважаємо за доцільне застерегти дисертанта від надмірної теоретичної ідеалізації та абсолютизації ціннісних субстратів, властивостей індивідуалізму, характеристики останнього переважно з точки зору своєї загальної значущості. Робота суттєво виграла б якби автор окрім аксіологічного виміру проблеми звернув більше уваги на синтез провіденціальної ролі даного феномену правової реальності з крайніх позицій його сприйняття – сакрального і профанного.

5. Ретроспективне дослідження появи та розвитку індивідуалізму у класичній філософії права часом дещо відходить від «класично сформованого». Йдеться про те, що текстуально подано здебільшого описове викладення думок різних поколінь філософів, що значно превалює над викладенням авторських позицій та аргументацій з приводу цих думок й міркувань. Останнє у свою чергу применшує проведене автором рукопису дослідження.

Наведені вище зауваження не спростовують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження П.Б. Пилипишина. Певною мірою вони доповнюють об'єктивну характеристику практичної складності та значущості теми проведеного дослідження.

Загалом висловлені критичні зауваження істотно не впливають на позитивну оцінку дисертаційного дослідження, оскільки більшість із них є дискусійними або можуть бути предметом дискусії в ході прилюдного захисту дисертації.

Представлена робота характеризується необхідними для такого дослідження компонентами: критичний аналіз попередніх дослідників індивідуалізму, органічне поєднання різних методів пізнання, звернення до досягнень інших галузей права та даних суспільних наук. Дисертація Пилипишина П.Б. «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» містить значну кількість наукових положень, висновків та рекомендацій, які вперше пропонуються у філософсько-правовій науці, сформульовано ряд важливих наукових висновків, пропозицій та рекомендацій, які в сукупності вирішують важливу теоретичну та практичну проблему з'ясування індивідуалізму у класичній філософії права.

Висновок про відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів. На підставі вищевикладеного вважаю, що дисертація Пилипишина П.Б. «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» є завершеною науковою працею, містить нові науково обґрунтовані результати проведених досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для науки філософії права, тобто відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261, а її автор – Пилипишин Павло Богданович – на основі прилюдного захисту заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Офіційний опонент:

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

ГУРАЛЕНКО Наталія Анатоліївна

